

CLAUDE MOSSÉ

Μικρή ιστορία
της αθηναϊκής δημοκρατίας
και η πρόσληψή της στους αιώνες

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Σώτη Τριανταφύλλου

Δημοκρατία του χθες και δημοκρατία του σήμερα

Η δημοκρατία βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη. Αποτελεί κεντρικό ζήτημα του στοχασμού πολιτικών, πανεπιστημιακών, δημοσιογράφων, διερωτώμενοι κατά πόσον λειτουργεί όπου υπάρχει και ποιες είναι οι δυνατότητες εγκαθίδρουσής της όπου δεν έχει ακόμα δοκιμαστεί. Για την εγκαθίδρουσή της στη Μέση Ανατολή έγιναν στρατιωτικές επεμβάσεις στο Αφγανιστάν και στο Ιράκ. Για να θριαμβεύσει η δημοκρατία, πλήθη διαδηλωτών βγαίνουν στους δρόμους του Κιέβου και του Μινσκ. Στην Αφρική, στο όνομα της δημοκρατίας, συγχροούνται ομάδες με όχι πάντα ξεκάθαρους σκοπούς, εφόσον διατηρούνται ανταγωνισμοί που προέρχονται από το μακρινό παρελθόν. Όλα αυτά σημαίνουν πως η δημοκρατία συνιστά ένα από τα κυρίαρχα ζητήματα των αρχών του 21ου αιώνα, στο μέτρο που από αυτήν εξαρτάται η επίλυση άλλων προβλημάτων –οικονομικών, οικολογικών, δημογραφικών– του σημερινού κόσμου.

Ο όρος «δημοκρατία» δεν είναι ανακάλυψη του σημερινού ανθρώπου: επινοήθηκε πριν από δύομισι χιλιάδες χρόνια στην Αθήνα, μία από τις εκατοντάδες πόλεις που ισχυρίζονταν ότι ανήκουν στον ίδιο πολιτισμό, τον ελληνικό. Προέκυ-

φε από σύνθεση δύο λέξεων που προϋπήρχαν αλλά δεν είχαν ως τότε συνδεθεί: *δήμος* και *κράτος*. Αμφότερες απαντώνται στα ομηρικά έπη. Η έννοια της πρώτης είναι πολλαπλή: δηλώνει εξίσου μια περιοχή, έναν λαό και το πλήθος των αμάχων σε αντίθεση με τους μαχητές, εκείνους στους οποίους ο Οδυσσέας στην *Ιλιάδα* αρνείται το δικαίωμα του λόγου.¹ Το κράτος, από την άλλη μεριά, εκφράζει τη δύναμη και την εξουσία, τη δύναμη του Δία² όπως και του Αχιλλέα, βασιλιά των Μυρμηδόνων,³ ή του Τηλέμαχου, αφέντη του «οίκου» του έναντι των μνηστήρων και της μητέρας του, της Πηνελόπης.⁴

Τον 5ο αιώνα, η σύνδεση του *δήμου* και του *κράτους* εκφράζει τη φύση της εξουσίας που ασκούσε η κοινότητα των Αθηναίων πολιτών, όπως διατυπώνεται στις αποφάσεις της «εκκλησίας του δήμου» με τη φράση *έδοξε τω δήμω*, άρεσε στον *δήμο*, ο *δήμος* αποφάσισε. Ωστόσο, στις πρώτες χρήσεις του όρου «δημοκρατία», η σημασία έχει ελαφρώς μετατοπιστεί. Ο Θουκυδίδης τον χρησιμοποιεί για να προσδιορίσει το καθεστώς που οι Αθηναίοι επέβαλαν στους κατοίκους της Σάμου εις βάρος μιας μερίδας Σαμίων, των πλουσίων, οι οποίοι πήραν τον δρόμο της εξορίας. Έτσι, προσέδωσε στη λέξη *δήμος* ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο: ο λαός σε αντιδιαστολή προς τους προύχοντες.⁵ Στον περίφημο Επιτάφιο λόγο του Περικλή, ο ρήτορας δίνει πάλι έναν μερικό ορισμό του *δήμου*: «Κατ' όνομα, εφόσον τα πράγματα δεν εξαρτώνται από τη μειοψηφία αλλά από την πλειοψηφία, πρόκειται για δημοκρατία».⁶ Σ' αυτούς τους δύο ορισμούς, βρίσκουμε όλη την πολυπλοκότητα του προβλήματος της αθηναϊκής δημοκρατίας: είναι αυτονόητο ότι, όπως επισημαίνει ο Αριστοτέλης, οι «φτωχοί» είναι παντού περισσότεροι από τους «πλουσίους» – κατά συνέπεια, η αρχή της πλειοψηφίας σημαίνει ότι ο *δήμος* συγγέεται με τούς «φτωχούς», των οποίων το βάρος είναι

καθοριστικό στη λήψη των αποφάσεων. Η διατύπωση των ψηφισμάτων, ωστόσο, προϋποθέτει επίσης ότι η μειοψηφία δέχεται τις αποφάσεις της πλειοψηφίας και ότι «πλούσιοι» και «φτωχοί» βρίσκονται ενωμένοι στη φράση *έδοξε τω δήμω* σχηματίζοντας έναν και μοναδικό *δήμο*, κάτοχο του κράτους, της ηγεμονικής εξουσίας.

Η ίδια πλειοψηφική αρχή έχει επιβληθεί στις σημερινές αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες. Αλλά συγχρόνως είναι η ίδια που δημιουργεί πρόβλημα όταν η αποχή στις εκλογές παίρνει μεγάλες διαστάσεις. Τότε η εκφρασμένη πλειοψηφία δεν αντιπροσωπεύει παρά μια μειοψηφία σε σχέση με το σύνολο των πολιτών. Εξού και η κρίση της δημοκρατίας την οποία καταγγέλλουν πολλοί αναλυτές. Εξού και η αμφισβήτηση της αντιπροσωπευτικότητας, καθώς και η ιδέα να εμπνευστούμε από το αθηναϊκό μοντέλο προκειμένου να αναζωπυρώσουμε την επιθυμία συμμετοχής στην πολιτική ζωή, τη συμμετοχή που προϋπέθετε η άμεση δημοκρατία των Αθηναίων.

Η εγκυρότητα της αρχής της πλειοψηφίας και οι μορφές που μπορεί να πάρει η συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων είναι προβλήματα που τίθενται σε όλους όσους ασχολούνται με την παρακμή των δημοκρατιών στον σύγχρονο κόσμο. Άραγε η ελληνική δημοκρατία μπορεί να χρησιμεύσει ως πρότυπο στους σημερινούς ανθρώπους; Δεν υπάρχει προφανής απάντηση σ' αυτό το ερώτημα, μιας και πρέπει να αφαιρέσουμε τους είκοσι πέντε αιώνες που μας χωρίζουν από την Αθήνα του Περικλή. Ωστόσο, είναι ενδιαφέρον να προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε τη λειτουργία αυτού του πολιτεύματος και της ιδεολογίας που το στήριζε, υπενθυμίζοντας παράλληλα και τις απόψεις περί δημοκρατίας που διατυπώθηκαν μέσα στους αιώνες. Γιατί από τα ερωτήματα που γέννησε ιστορι-

κά η αθηναϊκή δημοκρατία μπορούμε να αντλήσουμε μαθήματα χρήσιμα για την αναγέννηση της δημοκρατίας, που σήμερα είναι πιο αναγκαία από ποτέ.

Το βιβλίο αυτό δεν είναι μια ιστοριογραφία της δημοκρατικής Αθήνας. Τουλάχιστον όχι με την έννοια που δίνουμε σ' αυτή την επιστήμη, στην οποία διέπρεψαν ο Αρνάλντο Μομιλιάνο, ο Πιερ-Βιντάλ Νακέ και ο Φρανσουά Αρτόγκ. Η προσέγγισή μου μοιάζει πολύ περισσότερο μ' εκείνη της Αμερικανίδας ιστορικού Τζένιφερ Τόλμπερτ Ρόμπερτς στο βιβλίο της με τον υποδηλωτικό τίτλο *Η Αθήνα στο εδώλιο*.^{*} Στον πρόλογο, διευκρίνιζε ότι σκόπευε να παρακολουθήσει τη «δίκη» εναντίον της Αθήνας και του καθεστώτος της από τις απαρχές μέχρι το τέλος του Β' Παγκοσμίου πολέμου. Το βιβλίο, που εκδόθηκε το 1994, ήταν καρπός δεκαετούς έρευνας. Δεν ετίθετο ζήτημα για μένα να επιχειρήσω κάτι ανάλογο. Ο στόχος μου ήταν πιο ταπεινός: ήθελα να θυμίσω το πώς έκριναν στη Δύση ανά τους αιώνες το καθεστώς που επινόησαν οι Αθηναίοι. Εννοείται ότι στο εγχείρημά μου έδωσα προνομιακή θέση στο γαλλικό κομμάτι αυτής της ανακατασκευασμένης Αθήνας, ειδικά στο πέμπτο και έκτο κεφάλαιο που σχετίζονται με τη Γαλλική Επανάσταση και τις συνέπειές της στην «αστική» Αθήνα του 19ου αιώνα, για να χρησιμοποιήσω την έκφραση των Ν. Λορό και Πιερ-Βιντάλ Νακέ σ' ένα θεμελιώδες άρθρο. Ωστόσο, ο Ψυχρός Πόλεμος έφερε στο προσκήνιο την αγγλοσαξονική και ειδικότερα τη βορειοαμερικανική ιστορική και πολιτική παραγωγή, ιδιαίτερα πάνω στη σχέση μεταξύ αρχαίας και σύγχρονης δημοκρατίας. Αρχίζοντας το

---

* Jennifer Tolbert Roberts, *Η Αθήνα στο εδώλιο: Η αντιδημοκρατική παράδοση στη δυτική σκέψη*, επιμ. Δόξα Καμπαλούρη, μτφρ. Π. Ι. Χιωτέλλης, Αθήνα: Χιωτέλλη, 2004. Σ.τ.Ε.

1973 με το βιβλίο του Μόζες Φίνλεϋ, *Αρχαία και σύγχρονη δημοκρατία*, η σχέση αυτή είκοσι χρόνια αργότερα έγινε αντικείμενο μιας διάσκεψης που άρχισε το 1993 στην Ουάσινγκτον και κατέληξε σ' ένα βιβλίο που εξέδωσε το Πανεπιστήμιο του Πρίνστον, μια συλλογή ανακοινώσεων των επιφανέστερων αμερικανικών πανεπιστημίων με τον τίτλο *Δημοκρατία. Μια συζήτηση πάνω στις αρχαίες και σύγχρονες δημοκρατίες*. Η Γαλλία παρέμεινε στο περιθώριο σ' αυτή τη συζήτηση, παρόλο που το θέμα της «συμμετοχικής» δημοκρατίας κατείχε σημαντική θέση στα πολιτικά προγράμματα πρόσφατων ετών. Ίσως αυτό το βιβλίο επιτρέπει να θέσουμε το πρόβλημα σε μια καινούρια προοπτική, εφόσον η ιστορία, όπως επαναλάμβανε ο Μόζες Φίνλεϋ, στηρίζεται πρωτίστως σε ερωτήματα.

Η επινόηση της δημοκρατίας

Η δημοκρατία επινοήθηκε, λοιπόν, στην Αθήνα. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν σε άλλες πόλεις του ελληνικού κόσμου μορφές συμμετοχής της κοινότητας στη λήψη συγκεκριμένων αποφάσεων. Θα λέγαμε μάλιστα ότι, εξ αρχής, η ελληνική πόλη περιλάμβανε κάποιες μορφές εστίασης στην κοινότητα για συγκεκριμένες διαβουλεύσεις.

Στην *Ιλιάδα*, ο Αγαμέμνων, αρχηγός της εκστρατείας εναντίον της Τροίας, προτού ενεργήσει πληροφορεί τη συνέλευση των Αχαιών πολεμιστών και, στην *Οδύσεια*, ο Τηλέμαχος συγκεντρώνει τον *δήμο* της Ιθάκης προτού αποφασίσει να φύγει για να αναζητήσει τον πατέρα του, τον Οδυσσέα, ο οποίος μετά την άλωση της Τροίας περιπλανιόταν στις θάλασσες. Αλλά η απόφαση καθαυτή παρέμενε στα χέρια του βασιλιά που κατείχε το σκήπτρο, σύμβολο του κράτους του. Κι όταν ο δύστυχος Θερασίτης, ένας κοινός άνθρωπος, προσπάθησε να πάρει τον λόγο στη συνέλευση, έσπευσαν να τον κάνουν να σωπάσει.

Η γνώση μας για τους πρώτους αιώνες της ελληνικής ιστορίας εξαρτάται από πηγές που δεν μας διαφωτίζουν για την εσωτερική λειτουργία της ζωής των εκατοντάδων πόλεων που ήταν διεσπαρμένες στην περιφέρεια της Μεσογείου. Πράγ-

ματι, η αρχαιολογία επιτρέπει να προσεγγίσουμε ορισμένες όψεις της πραγματικότητας: η ρυμοτομία μερικών αποικιακών πόλεων αποκαλύπτει τη σημασία της αγοράς ως κεντρικού χώρου, τόπου συναλλαγών αλλά και κοινών αποφάσεων· οι νεκροπόλεις μαρτυρούν την ύπαρξη κοινωνικών στρωμάτων: μέσα από την επική ή τη λυρική ποίηση μαντεύουμε τη σημασία μορφών κοινωνικότητας του συνόλου ή μέρους αυτού του συνόλου. Αλλά η πολιτική με την αυστηρή έννοια μας διαφεύγει, εκτός από μεταγενέστερες αφηγήσεις που αφήνουν να μαντέψουμε κάποια στιγμή κρίσης όπου επιβλήθηκε μια μορφή «μοναρχικής» εξουσίας, πολύ διαφορετικής όμως από τη βασιλεία των ομηρικών επών. Αυτή την εξουσία οι Έλληνες ονόμασαν μ' έναν όρο αναμφισβήτητα δανεισμένο από την αρχαία Ανατολή: τυραννία. Δεν θα επιμείνουμε εδώ σ' αυτήν, παρά μόνο για να υπενθυμίσουμε (κάτι που τόνιζε ο Θουκυδίδης) ότι οι τύραννοι εμφανίστηκαν κυρίως στις πιο ανεπτυγμένες οικονομικά πόλεις –στην Κόρινθο, στη Σάμο, στη Μίλητο, αργότερα στην Αθήνα– και ότι η τυραννία υπήρξε ένα μεταβατικό καθεστώς που εξαφανίστηκε προς το τέλος του βου αιώνα. Αντικαταστάθηκε από πιο ισορροπημένα πολιτικά συστήματα, όπου η εξουσία τοποθετήθηκε πάλι *εσ μέσον*, στη μέση της κοινότητας και όχι πλέον πάνω από αυτή. Η αθηναϊκή δημοκρατία ήταν μία από τις πολιτικές μορφές που προέκυψαν από τον αγώνα εναντίον της τυραννίας. Ας επιστρέψουμε, λοιπόν, σ' αυτή.

Οι σταθμοί: Σόλων, Κλεισθένης, Εφιάλτης, Περικλής

Η Αθήνα είναι η πόλη με την πιο γνωστή ιστορία ή, καλύτερα, με τη λιγότερο άγνωστη ιστορία.¹ Κι όμως, αν εξαιρέσουμε

κάποια ποιήματα που αποδίδονται στον Σόλωνα, ο οποίος έπαιξε ουσιαστικό ρόλο στην ιστορία της πόλης στις αρχές του βου αιώνα, οι μαρτυρίες που την αφορούν δεν είναι προγενέστερες του 5ου αιώνα και, συγκεκριμένα του Ηροδότου. Και οι περισσότερες προέρχονται από τον 4ο αιώνα, από μια εποχή κατά την οποία η Αθήνα είχε χάσει την κυρίαρχη θέση που καταλάμβανε τον προηγούμενο αιώνα, αλλά οι ρήτορες υπενθύμιζαν και ανακατασκεύαζαν το παρελθόν της. Εξάλλου, στις φιλοσοφικές σχολές, και ειδικά γύρω από τον Αριστοτέλη, βρίσκουμε ντοκουμέντα πάνω στα διάφορα πολιτικά συστήματα, μεταξύ των οποίων η αθηναϊκή δημοκρατία. Η *Αθηναίων Πολιτεία*, που αποδίδεται στον Αριστοτέλη, κείμενο που ανακαλύφθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα, περιλαμβάνει ένα πρώτο «ιστορικό» μέρος, εξαιρετικά πολύτιμο στο μέτρο που αναπαριστά τα διάφορα στάδια από τα οποία πέρασε η εξέλιξη του δημοκρατικού πολιτεύματος, καθώς και ένα δεύτερο μέρος όπου αναλύονται οι θεσμοί. Ο συγγραφέας χρησιμοποίησε ποικίλες πηγές, πράγμα που εξηγεί κάποιες αντιφάσεις. Μολονότι δεν κρύβει την εχθρότητά του απέναντι σε ορισμένες εκδηλώσεις του αθηναϊκού καθεστώτος, το κείμενο αυτό δίνει ένα χρονολογικό πλαίσιο μέσω του οποίου παρακολουθούμε τις διάφορες μεταβολές που επηρέασαν το αθηναϊκό πολιτικό σύστημα.

Από αυτό το κείμενο, από την αφήγηση του Ηροδότου και από κάποιους υπαινιγμούς του Θουκυδίδη, αναπαριστούμε το πώς επιβλήθηκε στην Αθήνα το καθεστώς που οι ίδιοι οι Αθηναίοι αποκαλούσαν δημοκρατία. Αναφέραμε παραπάνω την κρίση του 7ου αιώνα και την εμφάνιση της τυραννίας. Η Αθήνα δεν ξέφυγε από την απειλή της εγκαθίδρυσης μιας προσωπικής εξουσίας. Κατά τα λεγόμενα του συγγραφέα της *Αθηναίων Πολιτείας*, η πόλη βρισκόταν τότε στα χέρια τριών

αρχόντων που κατείχαν τη θρησκευτική, τη δικαστική και τη στρατιωτική εξουσία των παλιών βασιλέων, άρχοντες που στην αρχή ήταν ισόβιοι, έπειτα διορίζονταν για δέκα χρόνια και στο τέλος για έναν χρόνο. Οι τρεις άρχοντες κυβερνούσαν με τη βοήθεια του Συμβουλίου (έδρευε στον λόφο του Αρείου Πάγου), το οποίο αποτελούσαν άλλοι άρχοντες που είχαν αποσυρθεί από τα καθήκοντά τους.

Κάποιος Κύλων, συγγενής του τυράννου των Μεγάρων –γειτονικής πόλης των Αθηνών– προσπάθησε να κυριεύσει την Ακρόπολη, αλλά τον εμπόδισε ο λαός που ήρθε από την ύπαιθρο στο κάλεσμα του άρχοντα Μεγακλή. Οι οπαδοί του θανατώθηκαν ενώ είχαν καταφύγει στους βωμούς της Ακρόπολης, ιεροσυλία που έπεσε πάνω στην οικογένεια του άρχοντα Μεγακλή, της οποίας τα μέλη καταδικάστηκαν σε εξορία.

Από όσο μπορούμε να μαντέψουμε, τότε, στην αθηναϊκή κοινωνία, την εξουσία είχαν ορισμένες οικογένειες με μεγάλη γαιοκτησία. Αυτές έλεγχαν κάποια ιερά και από τις τάξεις τους στρατολογούνταν οι άρχοντες, των οποίων ο αριθμός είχε αυξηθεί κατά έξι θεσμοθέτες – οι θεσμοθέτες τηρούσαν τους θεσμούς, τις δικαστικές αποφάσεις που έβγαζε ο Άρειος Πάγος.

Ανάμεσα στους θεσμούς υπήρχαν διατάξεις που αφορούσαν την ανθρωποκτονία και αποδίδονταν σε κάποιον ονόματι Δράκοντα. Σκοπός του ήταν να βάλει τέλος στην αυτοδικία και να επιβάλει μια νομοθεσία που ανέθετε την ετυμηγορία σε δικαστήριο, εν προκειμένω στον Άρειο Πάγο. Η νομοθεσία του Δράκοντα σήμανε, λοιπόν, τη γέννηση ενός δικαίου της πόλης που τοποθετούνταν πάνω από τις ιδιωτικές φιλονικίες. Αλλά η πρώτη θεμελιώδης κοινή νομοθεσία της πόλης αποδίδεται στον Σόλωνα.

Τα προβλήματα που δημιουργεί στους ιστορικούς το έργο

του Σόλωνα συνδέονται πάλι με τη φύση των πηγών. Πράγματι, διαθέτουμε κάποια ποιήματα του Σόλωνα, μέσω μεταγενέστερων συγγραφέων, που εκφράζουν το νόημα που ήθελε να δώσει στην πολιτική του. Αλλά την επομένη της δεύτερης ολιγαρχικής επανάστασης του τέλους του 5ου αιώνα, η μορφή του Σόλωνα δέχτηκε περιεργες ερμηνείες, στις οποίες εγγράφονται και τα περισσότερα από τα μέτρα που του αποδίδονται. Αξίζει να σταθούμε λιγάκι σ' αυτές, διότι από κει πηγάζουν πολλά ερωτήματα που θέτει η αθηναϊκή δημοκρατία. Το μόνο που ξέρουμε με σιγουριά είναι ότι ο Σόλων, εκλεγμένος άρχοντας στις αρχές του 6ου αιώνα (594/3 ή 592/1), αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει μια κρίσιμη κατάσταση, σχετική με την εκμετάλλευση της γης από μια μειοψηφία. Η μειοψηφία καταδυνάστευε τους μικρούς αγρότες που όφειλαν να καταβάλλουν φόρους στους γαιοκτήμονες και τους απειλούσε με δουλεία σε περίπτωση μη καταβολής αυτών των φόρων. Οι λίθοι που είχαν τοποθετηθεί στα εδάφη των αγροτών ήταν το σύμβολο αυτής της εξάρτησης. Στα ποιήματά του, ο Σόλων καυχιέται ότι αφαίρεσε τα εν λόγω σημάδια, τερματίζοντας την αγροτική εξάρτηση, και ότι επανέφερε στην Αττική όσους είχαν ήδη γίνει σκλάβοι και είχαν πουληθεί στο εξωτερικό. Προσθέτει, ωστόσο, δύο σημαντικά πράγματα: αφενός ότι αρνήθηκε τον αναδασμό της γης που απαιτούσαν κάποιοι και τον οποίο εκείνος θεωρούσε τυραννικό μέτρο, αφετέρου ότι θέσπισε παρόμοιους νόμους για τον αγαθό, τον «καλό», τον γόνο εύπορης οικογένειας και για τον κακό, τον κοινό άνθρωπο. Ο Σόλων αποκαλεί αυτούς τους νόμους *θεσμούς*, αλλά ο συγγραφέας της *Αθηναίων Πολιτείας* τού αποδίδει *νόμους*: χρησιμοποιεί, δηλαδή, τον όρο που επιβλήθηκε στους επόμενους αιώνες για να προσδιορίσει τους κανόνες του δικαίου. Από την πλευρά του, ο Ηρόδοτος πα-

ρουσιάζει τον Σόλωνα ως εκείνον που θέσπισε στην Αθήνα την *ισονομία*, δηλαδή την ισότητα όλων ενώπιον του νόμου.

Όπως καταλαβαίνουμε, επρόκειτο για σημαντικό σταθμό στην πορεία προς τη δημοκρατία. Αλλά η *ισονομία* του Σόλωνα δεν ενείχε την πολιτική ισότητα: σε άλλο απόσπασμα των ποιημάτων του, διαχωρίζει σαφώς τον *δήμο* από εκείνους που «κατέχουν τη δύναμη και τον πλούτο» και διευκρινίζει ότι, αν έδωσε στον πρώτο το μερίδιό του από το *γέρας*, την τιμή, δεν τον ευνόησε σε τίποτα εις βάρος των δεύτερων. Ο συγγραφέας της *Αθηναίων Πολιτείας* εμφανίζει ως απόδειξη αυτής της φροντίδας να διατηρηθεί κάποια ιεραρχία στους κόλπους της πόλης το περίφημο τιμοκρατικό σύστημα που χαρακτήριζε τους πολίτες σύμφωνα με τα εισοδήματά τους σε μεδίμνους, δηλαδή σε μέτρα χωρητικότητας σπόρων ή υγρού. Δεν μπορούμε εδώ να συζητήσουμε τις δυσκολίες που δημιουργεί αυτό το κείμενο, τόσο ως προς τα ίδια τα ονόματα που χαρακτήριζαν τις τέσσερις τάξεις όσο και ως προς την εκτίμηση των εισοδημάτων τους. Αυτό που πρέπει να συγκρατήσουμε είναι ότι η εν λόγω κατάταξη καθόριζε τους όρους πρόσβασης στα αξιώματα, από τα οποία ήταν εντελώς αποκλεισμένοι οι πολίτες της τέταρτης τάξης, οι θήτες, εκείνοι που είχαν εισοδήματα μικρότερα από διακόσιους μεδίμνους.

Οι πολυάριθμοι άλλοι νόμοι που αποδίδονται στον Σόλωνα αφορούν περισσότερο την κοινωνία και η αυθεντικότητά τους έχει συχνά αμφισβητηθεί. Αξίζει επίσης να συγκρατήσουμε αυτή την πληροφορία του συγγραφέα της *Αθηναίων Πολιτείας*, ότι ο Σόλων συνέταξε τους νόμους του με δυσνόητο τρόπο, θέτοντας ο ίδιος σε αμφισβήτηση την ερμηνεία τους: έτσι, οι πολίτες θα προσέφευγαν στα δικαστήρια, πράγμα που θα τους έδινε κάποια εξουσία.

Αν και ο Σόλων έβαλε προσωρινά τέλος στην απειλή διαί-

ρεσης της πόλης, αυτή δεν άργησε να ξαναεμφανιστεί καταλήγοντας στην τυραννία του Πεισιστράτου. Ας μην υπεισεέλθουμε στα διάφορα επεισόδια αυτής της ανάληψης της εξουσίας που διακόπηκε δύο φορές προτού γίνει οριστική. Ας υπογραμμίσουμε όμως τις μορφές που πήραν οι ανταγωνισμοί μέσα στην πόλη. Ο συγγραφέας της *Αθηναίων Πολιτείας* τις ερμηνεύει με πολιτικούς όρους: οι Παράλιοι, με επικεφαλής τον Μεγακλή, γιο του Αλκμέωνα, ήταν οπαδοί της μέσης πολιτείας, ενός μετριοπαθούς πολιτικού συστήματος. Οι Πεδινοί πίσω από τον Λυκούργο ήταν οπαδοί της ολιγαρχίας, ενώ οι Διάκριοι του Πεισιστράτου περνούσαν ως δημοσικότατοι, οι πιο ευνοϊκώς διακείμενοι στον δήμο. Όμως αυτή η τοπική κατανομή (η παραλία, η πεδιάδα, η περιοχή των λόφων) δεν εκφράζει διαφορετικά οικονομικά συμφέροντα: αποκαλύπτει μονάχα τη σημασία των πελατειακών σχέσεων, οι οποίες παρά τα μέτρα του Σόλωνα διατηρούνταν ακόμα σε μεγάλο μέρος της Αττικής, παρόλο που η εξάρτηση δεν εκδηλωνόταν πλέον με βαριά φορολογία. Απόδειξη η συμμαχία του Πεισιστράτου με τον Μεγακλή μετά την πρώτη του εξορία, η οποία ενισχύθηκε από τον γάμο του με την κόρη ισχυρού άντρα από το Άργος – ακόμη κι αν η αποτυχία της γαμήλιας ένωσης υπό το πρόσχημα του μιάσματος που είχε πλήξει την οικογένεια των Αλκμεωνιδών εξανάγκασε τον Πεισίστρατο σε δεύτερη εξορία.

Οι πελατειακές σχέσεις δικαίωσαν, μετά την πτώση των Πεισιστρατιδών, την περίφημη μεταρρύθμιση των φυλών από τον Κλεισθένη.² Ο Πεισίστρατος, μετά τη δεύτερη εξορία, κατάφερε να ανακτήσει την εξουσία, την οποία διατήρησε ως τον θάνατό του και μεταβίβασε στους γιους του Ιππία και Ίππαρχο. Εκείνοι φαινομενικά συνέχισαν την πολιτική του, η οποία κρίθηκε μάλλον θετική, όπως αναφέρει κυρίως ο συγ-

γραφέας της *Αθηναίων Πολιτείας*. Όντως, φαίνεται ότι η πλειοψηφία των ισχυρών την υποστήριζαν: μια επιγραφή μαρτυρεί ότι, αφού εξορίστηκαν για κάποιο διάστημα, οι Αλκμεωνίδες επέστρεψαν στην Αθήνα και ότι ένας μάλιστα εξ αυτών, ο Κλεισθένης, εκλέχτηκε άρχοντας. Αυτό ενισχύει την άποψη ότι ο Πεισίστρατος δεν κατέλυσε τους νόμους του Σόλωνα και τη λειτουργία των θεσμών. Εντούτοις, ο φόνος του Ιππάρχου, του νεότερου από τους δύο αδερφούς, εξαιτίας μιας υπόθεσης που ο Θουκυδίδης παρουσιάζει ως ερωτική αντιζηλία, φαίνεται ότι έκανε την τυραννία του Ιππία πιο άτεγκτη, ενόσω οι αρχηγοί των μεγάλων οικογενειών προσπαθούσαν, με διάφορους τρόπους, να τον εκδιώξουν από την Αθήνα. Σύμφωνα με τον συγγραφέα της *Αθηναίων Πολιτείας*, οι Αλκμεωνίδες υπήρξαν πιο δραστήριοι, πείθοντας τους ιερείς των Δελφών να προτρέψουν τους Λακεδαιμονίους να επέμβουν. Και πράγματι, το 510, ο Κλεομένης, ο βασιλιάς της Σπάρτης, κατόρθωσε να διώξει τελικά τον Ιππία. Οι αρχηγοί των μεγάλων οικογενειών, πάντως, δεν σκόπευαν να αφήσουν στους Αλκμεωνίδες το κέρδος της νίκης. Αν και η αλυσίδα των γεγονότων δεν είναι πολύ σαφής, ξέρουμε ότι κάποιος Ισαγόρας, με την υποστήριξη του Κλεομένη, κατόρθωσε να εξορίσουν πάλι οι Αλκμεωνίδες. Εδώ οι μαρτυρίες των πηγών μας γίνονται ακόμα λιγότερο σαφείς: ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι ο Κλεισθένης, ο αρχηγός των Αλκμεωνιδών, αποφάσισε να στηριχτεί στον *δήμο* κάνοντάς τον «εταίρο» του. Ο συγγραφέας της *Αθηναίων Πολιτείας*, ενώ αναφέρει ότι ο Κλεισθένης «προσπάθησε να πάρει με το μέρος του τον λαό», θεωρεί αυτό τον τελευταίο ενεργητικό στοιχείο της «επανάστασης» που συγκλόνησε τότε την Αθήνα: ο λαός πράγματι πολιόρκησε επί δέκα μέρες τον Κλεομένη, τον Ισαγόρα και τους οπαδούς του που είχαν καταφύγει στην Ακρόπολη και τους

ανάγκασε να φύγουν. Ύστερα, το 508/7 κάλεσε πίσω τον Κλεισθένη.

Τότε ο Κλεισθένης επέβαλε την ανακατανομή των πολιτών σε δέκα εδαφικές φυλές, καθεμία από τις οποίες περιείχε δήμους από τρεις περιοχές της Αττικής. Το πρώτο αποτέλεσμα ήταν να διαλυθούν οι τοπικές συμμαχίες – που, όπως είδαμε, είχαν παίξει σημαντικό ρόλο στην εγκαθίδρυση της τυραννίας. Ο Αριστοτέλης, στα *Πολιτικά*, επιβεβαιώνει ότι η νέα κατανομή των πολιτών επέτρεψε να ενταχθούν στον *δήμο* καινούριοι πολίτες, ακόμα και ξένοι ή σκλάβοι. Πράγματι, ο *δήμος* που ανακάλεσε τον Κλεισθένη δεν ήταν πια ο αγροτικός *δήμος* του Σόλωνα. Η πολιτική των Πεισιστρατιδών υπέρ της ανάπτυξης του άστεως είχε προσελκύσει στην Αθήνα πλήθος τεχνιτών. Είναι η εποχή της ανάπτυξης της κεραμικής που παρήγαγε τα αγγεία, τα περιζήτητα σε όλο τον μεσογειακό κόσμο, και της εμφάνισης των πρώτων νομισμάτων που προέκυψαν από τα μεταλλεία αργυρούχου μολύβδου του Λαυρίου. Η θρησκευτική πολιτική των Πεισιστρατιδών είχε επίσης συμβάλει σ' αυτή την ανάπτυξη, ευνοώντας ταυτοχρόνως τη λατρεία της Αθηνάς – της θεάς προστάτιδας της πόλης και της οικογένειας των Πεισιστρατιδών– και τη λατρεία του Διονύσου, οι γιορτές του οποίου γέννησαν το θέατρο.

Η δημιουργία των νέων φυλών επέτρεπε, λοιπόν, την ένταξη αυτών των νεοπολιτών που στο εξής θα προσδιορίζονταν μόνο από τον *δήμο* στον οποίον ανήκαν, χωρίς αναφορά στο πατρώνυμο. Συγχρόνως, σ' αυτές βασιζόταν το σύνολο των θεσμών: κάθε φυλή εξέλεγε με κλήρωση, κάθε χρόνο, τους πενήντα βουλευτές, μέλη του νέου Συμβουλίου που ίδρυσε ο Κλεισθένης. Το δεκαδικό σύστημα επιβλήθηκε σε όλα τα επίπεδα ευθύνης και σ' αυτό στηρίχτηκε το ημερολόγιο της πόλης. Η χρονιά διαιρέθηκε σε δέκα πρυτανείες, περιόδους κα-

τά τις οποίες οι πενήντα βουλευτές μιας φυλής συνεδρίαζαν μόνιμα και προέδρευαν στις συνελεύσεις της εκκλησίας του δήμου.

Έτσι δημιουργήθηκαν οι συνθήκες λειτουργίας ενός πολιτικού συστήματος που δεν ήταν ακόμα «δημοκρατία». Για να συμβεί αυτό έπρεπε να επιβληθεί η περιοδικότητα των συνελεύσεων της εκκλησίας του δήμου και να τελειοποιηθεί η λειτουργία της ίδιας της εκκλησίας του δήμου. Ωστόσο, ο δρόμος είχε ανοίξει. Στον Κλεισθένη αποδίδουν επίσης και τον «οστρακισμό», που είχε στόχο να περιορίσει τον κίνδυνο επιστροφής της τυραννίας απομακρύνοντας από την πόλη οποιονδήποτε φαινόταν επικίνδυνος για κάτι τέτοιο. Για τον οστρακισμό, συγκέντρωναν τον δήμο στην αγορά και ο καθένας έγραφε σ' ένα θραύσμα κεραμικού (όστρακον) το όνομα εκείνου που θεωρούσε επικίνδυνο. Θα επανέλθουμε σ' αυτή την πρακτική, που επρόκειτο να διατηρήσει σημαντική θέση στην πολιτική ζωή των πρώτων δεκαετιών του 5ου αιώνα.

Δεν ξέρουμε πολλά πράγματα για την προσωπικότητα του Κλεισθένη και για τα χρόνια που κύλησαν αμέσως μετά τις μεταρρυθμίσεις του. Στο εξής η κυριότερη πηγή μας είναι ο Ηρόδοτος, ο οποίος τοποθετεί στο κέντρο της ιστορίας της Αθήνας την απειλή που αποτελούσαν γι' αυτήν οι φιλοδοξίες των Περσών βασιλέων – πρώτα του Δαρείου, έπειτα του Ξέρξη. Δεν θα εξιστορήσουμε τα γεγονότα. Ας υπενθυμίσουμε μόνο τη νίκη των Αθηναίων οπλιτών επί των στρατιωτών του Δαρείου το 490 στον Μαραθώνα και τη νίκη του αθηναϊκού στόλου επί του στόλου του Ξέρξη, και μάλιστα μπροστά στα μάτια του, στη Σαλαμίνα το 480. Το 490, οι Αθηναίοι ήταν ουσιαστικά μόνοι απέναντι στον περσικό κίνδυνο· αντιθέτως, το 480 είχε συσταθεί συμμαχία μεταξύ ελληνικών πόλεων: η ναυμαχία της Σαλαμίνας δεν είναι παρά ένα από τα στρατιω-

τικά επεισόδια του δεύτερου μηδικού πολέμου, πλην όμως με τεράστιες συνέπειες. Πρώτον, διότι ανάγκασε τους Πέρσες να επιστρέψουν στην Ασία μαζί με μεγάλο μέρος του στρατού τους, πράγμα που επέτρεψε στους συμμάχους να τους νικήσουν την επόμενη χρονιά στις Πλαταιές. Δεύτερον, διότι η νίκη στη Σαλαμίνα έδειχνε την καινούρια σημασία του στόλου και όσων υπηρετούσαν στα πλοία, των φτωχότερων πολιτών, που δεν μπορούσαν να αγοράσουν τον οπλισμό του οπλίτη. Κατά τις επόμενες δεκαετίες και ακόμα περισσότερο τον 4ο αιώνα, η αντίθεση Μαραθώνα-Σαλαμίνας μετέγραψε αυτή την πραγματικότητα στο φαντασιακό των Αθηναίων.

Πράγματι, ένας άνθρωπος που βρισκόταν κάπως στο περιθώριο του παραδοσιακού αριστοκρατικού κύκλου εξαιτίας της μεικτής καταγωγής του (απ' ό,τι φαίνεται, η μητέρα του προερχόταν από τη Θράκη), ο Θεμιστοκλής, έγινε ο σκαπανέας αυτού του όχι και τόσο νέου προσανατολισμού –ήδη ο Πεισίστρατος και οι γιοι του είχαν ενδιαφερθεί για τη θάλασσα–, στον οποίο όμως έδωσε τα μέσα για να αναπτυχθεί. Σύμφωνα με την παράδοση, ο Θεμιστοκλής έπεισε τους Αθηναίους να διοχετεύσουν ένα μέρος των χρημάτων από μια καινούρια φλέβα αργύρου που είχε ανακαλυφθεί στο Λαύριο στην κατασκευή πλοίων – με αυτά αντιμετώπισαν νικηφόρα τους Πέρσες στη Σαλαμίνα. Ο Θεμιστοκλής συνέχισε την πολιτική του κατασκευάζοντας στον Πειραιά λιμάνι για την προφύλαξη του στόλου, το οποίο ενώθηκε λίγο αργότερα με την πόλη μέσω των Μακρών Τειχών. Ο προσανατολισμός προς τη θάλασσα καθιερώθηκε με τη δημιουργία της Συμμαχίας της Δήλου, μιας συμμαχίας της Αθήνας με άλλες πόλεις του Αιγαίου, η οποία ευνοήθηκε από την αποχώρηση των Σπαρτιατών που ανησυχούσαν για την «ασιατική» πολιτική του Πausanias, του νικητή των Πλαταιών. Αργότερα, σε κάθε ευκαιρία, οι

Έλληνες προσέφεραν αυθόρμητα την ηγεμονία στους Αθηναίους. Στην πραγματικότητα, η συμμαχία που αποκαλούμε Συμμαχία της Δήλου επειδή το κοινό ταμείο ήταν κατατεθειμένο στο ιερό του Απόλλωνα, ήταν μια άνιση συμμαχία, αφού οι Αθηναίοι εξασφάλιζαν την κοινή άμυνα με τα πλοία τους, ενώ οι περισσότεροι σύμμαχοι, εκτός από τη Σάμο, τη Χίο και τη Λέσβο, αρκούσαν στην καταβολή μιας εισφοράς.

Οι δεκαετίες που ακολούθησαν τη σύσταση της Συμμαχίας της Δήλου σηματοδεύτηκαν από την ηγεμονία της Αθήνας και την επέκταση της συμμαχίας. Αυτό εκφράστηκε κυρίως με επεμβάσεις εναντίον των συμμάχων που προσπάθησαν να βγουν από τη Συμμαχία (Θάσος, Νάξος, Σάμος), με τη μεταφορά από το 454 του κοινού ταμείου από τη Δήλο στην Αθήνα, με την ίδρυση στρατιωτικών αποικιών (κληρουχιών) στα εδάφη συμμαχικών πόλεων, με τον εξαναγκασμό αυτών των ίδιων συμμαχικών πόλεων να χρησιμοποιούν το αθηναϊκό νόμισμα ή να λύνουν τις διαφορές τους στα αθηναϊκά δικαστήρια. Η εν λόγω πολιτική ασκήθηκε από εκείνους τους άνδρες που η παράδοση διέσωσε τα ονόματά τους: καταρχήν από τον Θεμιστοκλή και τον Αριστείδη, έπειτα από τον Κίμωνα, τον γιο του Μιλτιάδη (νικητή στον Μαραθώνα), ύστερα από τον Περικλή που κυριάρχησε στην αθηναϊκή πολιτική ζωή από την πέμπτη δεκαετία του 5ου αιώνα. Μεταξύ τους δεν υπήρχε πραγματική διαφορά αντίληψης σχετικά με την πολιτική που έπρεπε να ασκηθεί στο Αιγαίο, εκτός ίσως από τη διάθεση του Κίμωνα να καλοπιάσει περισσότερο τη Σπάρτη, την οποία ανησυχούσε η ηγεμονική πολιτική της Αθήνας. Η ανησυχία μεγάλωσε μετά τη συνθήκη που σύναψε το 449 η Αθήνα με τον Πέρση βασιλιά, η οποία αφαιρούσε από τη Συμμαχία της Δήλου ένα μέρος του λόγου ύπαρξής της. Στον Θουκυδίδη οφείλουμε την αφήγηση των γεγονότων τα χρόνια που

προηγήθηκαν και προετοίμασαν αυτό που έγινε αντικείμενο του ιστορικού του έργου: του Πελοποννησιακού πολέμου. Ο Πελοποννησιακός πόλεμος έφερε αντιμέτωπη, για πάνω από είκοσι πέντε χρόνια, την Αθήνα και τους συμμάχους της από τη μια πλευρά και τη Σπάρτη με τους δικούς της συμμάχους από την άλλη. Αντιθέτως, ο Θουκυδίδης δεν μας πληροφορεί καθόλου για την εσωτερική εξέλιξη της Αθήνας εκείνες τις δεκαετίες, στις οποίες επιβλήθηκε οριστικά το δημοκρατικό καθεστώς.

Πρέπει λοιπόν να γυρίσουμε προς τα πίσω για να παρακολουθήσουμε το τελευταίο στάδιο εξέλιξης ενός πολιτικού συστήματος που είναι συνυφασμένο με την ιστορία της Αθήνας στην κλασική εποχή. Τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα, όταν κυριαρχούσαν οι συγκρούσεις με τους Πέρσες, δεν τις γνωρίζουμε επαρκώς. Ο συγγραφέας της *Αθηναίων Πολιτείας* αναφέρει μόνο τις πρώτες εφαρμογές της διαδικασίας του οστρακισμού δύο χρόνια μετά τη νίκη του Μαραθώνα και τις συσχετίζει με την αύξηση της «τόλμης» του δήμου. Στην πραγματικότητα, φαίνεται μάλλον ότι αιτία ήταν οι διαμάχες μεταξύ των αρχηγών των μεγάλων οικογενειών, εκ των οποίων κάποιοι ίσως ονειρεύονταν να αρπάξουν την εξουσία. Διαδοχικά εξοστρακίστηκαν ένας εγγονός του τυράννου Ιππία, ο Μεγακλής από την οικογένεια των Αλκμεωνιδών, ο Ξάντιππος, σύζυγος μιας απογόνου των Αλκμεωνιδών και μελλοντικός πατέρας του Περικλή, ο Αριστείδης, ο Θεμιστοκλής, ο Κίμων, και άλλοι των οποίων τα ονόματα βρίσκονται στα όστρακα που έφεραν στο φως οι ανασκαφές στην αγορά των Αθηνών. Ο οστρακισμός σήμαινε συνήθως εξορία δέκα ετών, η οποία συχνά γινόταν συντομότερη και ο εξόριστος διατηρούσε την περιουσία του.

Ωστόσο, ίσως χάρη σ' αυτές τις διαμάχες, ορισμένα μέτρα

επέφεραν αλλαγές στη στρατολόγηση των διοικούντων, ειδικά των αρχόντων, που στο εξής διορίζονταν με κλήρωση ανάμεσα στους πεντακόσιους υποψηφίους που υποδείκνυαν οι δήμοι. Το 462/1 θεσπίστηκε η σημαντικότερη μεταρρύθμιση: η αφαίρεση από τον Άρειο Πάγο ενός μέρους της δικαστικής του εξουσίας προς όφελος των λαϊκών δικαστηρίων της Ηλιαίας. Εδώ είμαστε πάλι εξαρτημένοι από τις πηγές μας, όλες μεταγενέστερες του γεγονότος. Πάντως αποδίδουν ομόφωνα αυτό το εξαιρετικά σημαντικό μέτρο σε κάποιον Εφιάλτη, άγνωστο κατά τα άλλα, ο οποίος ανέθεσε τη φροντίδα της εφαρμογής των νόμων στους δικαστές που κληρώνονταν μεταξύ όλων των Αθηναίων άνω των τριάντα ετών. Ο συγγραφέας της *Αθηναίων Πολιτείας* αναφέρει επίσης τον ρόλο του θεματοφύλακα του πολιτεύματος, που προηγουμένως είχε ο Άρειος Πάγος και ύστερα πέρασε στη Βουλή και την εκκλησία του δήμου. Θα επανέλθουμε στον ρόλο των διάφορων θεσμών, ωστόσο είναι βέβαιο ότι τα μέτρα που αποδίδονται στον Εφιάλτη υπήρξαν πολύ σημαντικά. Από το κείμενο της *Αθηναίων Πολιτείας* προκύπτει επίσης ότι τα πράγματα δεν ήταν αυτονόητα. Ο Εφιάλτης άλλοτε παρουσιάζεται ως συνεργάτης του Θεμιστοκλή, πράγμα αδύνατον αν λάβουμε υπόψη τη χρονολογία του 462/1, όταν ο Θεμιστοκλής είχε πάρει προ πολλού τον δρόμο της εξορίας· άλλοτε παρουσιάζεται ως το δεξιό χέρι του Περικλή, πλην όμως μερικοί κατηγορούν τον Περικλή ότι έπαιξε ρόλο στη δολοφονία του. Η δολοφονία του Εφιάλτη μαρτυρεί πάντως, όποιος κι αν ήταν ο υπεύθυνος, την ύπαρξη κλίματος βίας.

Ο Περικλής άρχισε να εδραιώνεται³ κατά τα επόμενα χρόνια. Ο συγγραφέας της *Αθηναίων Πολιτείας*, της κυριότερης πηγής μας, κάνει λόγο για τη σημασία των στρατιωτικών εκστρατειών που, υπό την καθοδήγηση αρχηγών χωρίς μεγάλες

ικανότητες (αφού ο Κίμων είχε εξοριστεί), προκάλεσαν βαριές απώλειες στους οπλίτες, επιτρέποντας στο πλήθος να επιβάλει τον νόμο του. Εξού μια ολόκληρη σειρά μέτρων προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης του δήμου, όπως το άνοιγμα του αξιώματος του άρχοντα στους πολίτες της τρίτης εισοδηματικής τάξης και κυρίως η καθιέρωση του μισθού των δικαστών. Πάνω σ' αυτό, ο συγγραφέας της *Αθηναίων Πολιτείας* δίνει μια εξήγηση που επαναλαμβάνει ο Πλούταρχος στον *Βίο του Περικλέους*: ο Κίμων, επιστρέφοντας από την εξορία, χάρη στην τεράστια περιουσία του συντηρούσε τους ανθρώπους του δήμου του, στους οποίους άνοιξε τα κτήματά του ώστε «όποιος ήθελε να μπορεί να παίρνει φρούτα» (XXVII, 3). Ένας από τους συμβούλους του Περικλή, ο Δαμωνίδης, τον συμβούλεψε, για να ανταγωνιστεί τον Κίμωνα, να μοιράσει στον λαό τον δημόσιο πλούτο της πόλης, αφού η περιουσία του δεν αρκούσε. Έτσι επέβαλε τη μισθοδοσία των δικαστών. Ήταν ο πρώτος από αυτούς τους μισθούς που επέφεραν την υποβάθμιση της πολιτικής ζωής, αφού οι άνθρωποι έσπευδαν να μπουκ στην κλήρωση για να εισπράξουν τον πολύτιμο μισθό.

Την εξήγηση απορρίπτουν πολλοί νεότεροι, που υπογραμμίζουν τη διαφορά ανάμεσα στη γενναιοδωρία του Κίμωνα «σε είδος» και στην αμοιβή των δημόσιων λειτουργών. Ο μισθός, που στην αρχή προοριζόταν μόνο για τους δικαστές, επεκτάθηκε στα μέλη της βουλής και σε άλλα αξιώματα: έπειτα, μετά τη δημοκρατική επανόρθωση του 403, σε όλους όσοι παρίσταντο στις συνελεύσεις της εκκλησίας του δήμου. Επέτρεπε, λοιπόν, ακόμα και στους πιο φτωχούς την πρόσβαση σ' αυτά τα αξιώματα. Αυτό είναι προφανές. Γίνεται επίσης προφανής η διατήρηση πελατειακών σχέσεων στην πολιτεία, μισό αιώνα μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη. Εν πάση

περιπτώσει, η ηγεμονία του δήμου είχε πλέον εδραιωθεί και δεν είναι τυχαίο που ο όρος «δημοκρατία» μπήκε στο λεξιλόγιο της Αθήνας στο δεύτερο μισό του αιώνα. Ας προσδιορίσουμε τώρα τις θεμελιώδεις αρχές της.

Ελευθερία, ισότητα

Το είπαμε και το ξαναλέμε: δεν υπάρχει κείμενο που να εμφανίζεται ως η θεωρητική υπεράσπιση της δημοκρατίας στην Αθήνα του 5ου και 4ου αιώνα. Ενώ, όπως θα δούμε, τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια του 5ου αιώνα πληθαίνουν οι επιθέσεις εναντίον του καθεστώτος, δεν εμφανίζεται καμιά πραγματική υπεράσπιση της ηγεμονίας της εκκλησίας του δήμου στα κείμενα των ιστορικών, στους λόγους των ρητόρων, στους στοχασμούς των φιλοσόφων. Ούτε οι σοφιστές που συνέρρεαν στην Αθήνα (και τους οποίους γνωρίζουμε μόνο μέσα από τα λόγια που τους αποδίδουν οι αντίπαλοί τους και ειδικά ο Πλάτων) υπερασπίζονται τη δημοκρατία. Υπάρχει βέβαια στον διάλογο που φέρει το όνομα του σοφιστή Πρωταγόρα ένα είδος υπεράσπισης στο όνομα της ίσης κατανομής της αιδούς και της δίκης σε όλους τους ανθρώπους, σύμφωνα με το θέλημα του Δία και με την πρακτική των Αθηναίων, οι οποίοι, όταν έπρεπε να πάρουν συμβουλή σ' ένα ζήτημα πολιτικής αρετής, έδιναν τον λόγο σε όποιον το επιθυμούσε.⁴ Υπάρχει επίσης το εγκώμιο μιας κάπως εξιδανικευμένης Αθήνας στον Επιτάφιο λόγο που εκφώνησε ο Περικλής και τον οποίο ανασύνταξε ο Θουκυδίδης.⁵ Στον Επιτάφιο δηλώνονται οι δύο αρχές της δημοκρατίας: η ισότητα που βασίζεται στον νόμο που λογαριάζει μόνο την αξία και δεν αποκλείει τους φτωχούς όταν είναι ικανοί να υπηρετήσουν την πόλη και η ελευθερία